

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAĞI BALALARDIŇ SÓYLEW TILINIŇ KISHI JAS DÁWIRI

D. Aymbetova,

NMPI "Mektepke shekemgi tálim" kafedrası oqıtıwshısı
Ózbekstan, Nukus

Annotatsiya: Bul maqalada mektepke shekemgi jastağı balalardıń sóylew tiliniń kishi jas dawiri talqılangan. Sebebi mektepke shekemgi kishi jas tildi iyelep alıwdıń eń áhmiyetli basqishi bolıp sanaladı.

Tayanış sózler: kishi jas, mektepke shekem tayarlıq, sóylew tili, sózlerdi ózlestiriw hám t.b.

Til insan aqliy qábiletiniń eń joqarğı hám tiykarğı quralı esaplanadı. Sóz baylıǵı waqtında rawajlanıw mektepke shekem tayarlawdıń eń zarur faktorlarınan esaplanadı. Mektepke shekemgi jastağı balalardıń sóylewdi iyelep alıwdıń eń áhmiyetli basqishi bul mektepke shekemgi kishi jasına tuwra keledi. Kishi jas dáwir balalardıń sóylew tilin tárbiyalaw belgili bir tártiplesken hárip shinjirları arqalı óz-ara bir biri menen baylanisli tarawdı quradı. Bular dógerek átiraptağı orap turǵan álemdedi hádiselerdi ańlaw hám sóz benen belgilew, dógerek átiraptağılar menen baylanisti hám sóylew munásabetlerdi jolǵa qoyıwdan ibarat. Erte jas dáwir turmista júdá zárurli dáwir esaplanadı. Bul balalardıń intelektual hám fizikalıq rawajlanıwındağı eń tez ózgerisler waqtı bolıp, bala birinshi qádemdi qoyadı, sóylewdi úyrenedi, ima ishara-belgilar hám basqa baylanis qurallarınan paydalana baslaydı. Sóz baylıǵı waqtında rawajlanıw mektepke shekemgi tayarlawdıń eń zarur faktorlarınan esaplanadı. Kishi jas topar baladıń tilin ızertlew bugingi kún ushın eń kerekli máselelerdiń biri esaplanadı. Sebebi, bul jasta balalar sóylew tilin ızertlewge itibar qaratsaq, bala nelerge qızıǵadı nelerge qızıqpaytuǵınlıǵın anıqlasaq boladı. Mektepke shekemgi jastağı sóz baylıǵı (sózdiń jaqsı) kóp hám anıq bolǵan sayın balanıń jaqsı rawajlanıǵınan derek beredi. Bala kóp sóz sóylegen sayın aqlıy jaqtan jaqsı rawajlanıǵınan derek beredi. Bazı bir shańaraqlarda óz-ara kelispewshiliklerdiń sebebinen bala qıynaladı. Bunday shańaraqlarda bolıp turatuǵın jánjeller, kemsitiwshı sózler shańaraqta ósip kiyatırǵan perzetlerge úlken tásirin tiygizedi. Sonıń ushın ata-analardıń jámiyet aldındağı eń úlken hám birinshi wazipasi perzentleriniń qábiletleri hám qızıǵshılıqlarına itibar bergen halda balalarına tuwrı tálim tárbiya beriwden ibarat.

Kishi jas balalardıń ata-analardıń hám tárbiyashılardıń biliw zarur bolǵan wazipaları erte jas dáwirde balalarǵa dawis kótermey, perzentiniń sóylew tiliniń tuwrı rawajlanıwi ushın balasınıń hár bir aytqan sózine itibar hám mehir beriwden

ibarat. Bul waqıtta balağa “mumkin emes”, “qoy”, “bolmaydı” sózlerin qollanbaw kerek. Sebebi bul jasta balaniń aqılıy tárepten, fizikalıq tárepten de eń rawajlanatugın dáwiri esaplanadi. Kishi jastağı dáwirinde “mumkin emes”, “qoy”, “bolmaydı” sózlerin kóp isletse, balaniń miyında “mumkin emes” degen sózler rawajlana beredi, keleshekte bala jası ótken sayın bala natıq, óz-ózinen hesh zat isley almay, ózine isenimsizlik payda bola baslaydı. Qısqasha etip aytqanda rawajlanıw jolına kerı tásır kórsetedi. Kishi jas topar balalarğa “mumkin emes”, “qoy”, bolmaydı degen sózdiń ornına “Ayaylı bol”, “Jıgılıp qalma” degen sózlerdi isletken maqul, sonda ğana bala aqılıy jaqtan rawajlangan kamil insan bolip jetilisedi.

Balada sóylew tiliniń dáslepki belgilerin qanday aniqlaw mumkin?

- Aydıń aqirına kelip, náreste awqatlaniwdan aldın jilaydı, dawıs shıqqan tárepke kózi menen qaraydı. Emonciyonal erkin sawbet ete jas dáwirde 2-2,5 aylıginnan baslap minez hulqlari menen úlkenlerden ózi menen sawbetke kirisiwdi talap qıla baslaydı.

- 4-aydıń aqirına kelip, anasi ol menen sóyleskende kulimsirep juwap qaytaradi.

- 5- 6 aydıń aqirına kelip dawıs yamasa muzika tińlaydı, ózine jaqın bolğan insanların tanıp baslaydı

7-8 aydıń aqirına kelip, dawistiń intonciyasına juwap beredi, anasınıń dawsın jónelis kompleksin aniqlaydı.

9-aydıń aqirına kelip, wağırlap úlkenlerden kelden dawıs birikpeleri hám buwinlardı takrarlaydı.

1 jastıń aqirına kelip, bala xoshlasqanda qolin silkitedi, basin biykar etedi, basi menen maqullaydı. ápiwayi kórsetpe (kel, ket, ber, al) ámel sózlerge etedi. Qısqa sózlerdi ayta aladı. Máselen doq (joq), ba (bar), ke (kel), detti (ketti), mó (sıyır) h.t.b.

1,5 jasqa kelip, ózine jaqın adamlari qoli menen kórsetedi hám atların ózine qolaylastirip aytadi. Bul jasqa kelgen de balalar eń áhmiyetli sózlerdi ózlestirip ulgeredi.

2 jasqa shekem dene aǵzaların kórsetedi. Ózine jaqın adamlardıń suwretin qoli menen kórsetedi. Bul jasta bala 70-100 sózdi ózine qolaylastirip, al gey bir sózlerdi anıq ayta aladı. 2,5 jasqa kelip, Úlken, kishi ni ajratadi, balalar menen baylanis etedi. 3 jasında bala ol óziniń ati hám familyasin aytadi, apiwayi qosıq hám ertek aytip bere aladı.

Kishi jastağı balalar turmisındağı 11 túrli tarawdağı sózlerdi ózlestiredi.

1. Balalardıń aǵayınshlıkke baylanisli sózleri

2. Isimge baylanisli sózler;
3. Balalardín haywanatlar dunyasına baylanisli sózleri;
4. Azıq awqatqa baylanisli terminler;
5. Shet tilinen ózlestirilgen sózleri;
6. Waqıtqa baylanisli sózler;
7. Reńlerge baylanisli;
8. Waqiyalarǵa baylanisli sózler;
9. Zatlarǵa Iyelik etıwıne baylanisli sózler;
10. Tábiyatqa baylanisli sózler;
11. Kiyim kenshekke baylanisli sózler;

Balalardín aǵayınshlıkke baylanisli sózleri; áttá- áne (atam qáne), tá te aaa(ata keldi), ádash-doq tuu aa (ata joq, uzaqqa ketti), papash- papash ke aa (papa keldima), babam-babaam me koob kapit ákedi (papam maǵan kóp konfet ákeldi), me bapamda kóob ásha balǵo (meniń papamda kóp aqsha barǵo), axa ux dedi (ajapa uyqıla dedi), ajak-ajak baaman (ajaǵa baraman), ayapa, uka apa-úke apa jaq kólemen (úlken apani jaqsı kóremen), appa- appani kızıman, (apanıń qızıman) apasha –apasha me ah dedi (ájapa meni urdı), axa-axa pitá-pitá biyemen (ajapaǵa konfet beremen) pápash-pápash oysıqımdı ápedi (papam oyınshıǵımdı áperdi), babadiy-babadiy bajaldan majal jat átelin (apa bazardan mazalı zat ákelip beriń) Aq apa-aq apa me sizge ǵallı tawdı (Aqıl apa men sizge ǵallı taptım), Tus áze-Tus áze úy bayıyıq, (Tursın ájeniń uyine barayıq), bópe-bópe me shuw (meniń úkem sulıw) Oway ata- Oway apa ashshamakim (Ómirbey ata, assalawma áleykum), ázem- áze,sizin betiniz nege qalta-qaltagoo (betińiz jıyırıq jıyırıqo) pápá, xap-qap ze aa (Papa awqat jeysizba), Bópesh-áne.. bópesh, me bópe yaq, me útte (Bópeni kórdim, men bópe emespen, men úlken qizban)

Isimge baylanisli sózler; Náji –Náji apaq (Aziza jaqsı), Awlan apaq (Dauran jaqsı), Ádádá me ax-ax (Ulzada meni urdı), Dádásh she ádash shaqı aa (Sanobar sızdı ata shaqırıp atır), Iyta she shal doq (Rita sende shar joq), Me Tátutá (Meniń atım Shaxzoda), Baxawıq Jasha detti (Baqıra beretuǵın Rawshan ketti), Ashenem apaaq (Aysánem jaqsı degeni), Amimbek mashemed (Amirbek raxmet), Aynu she mama tedi (Aynura seniń apań keldi), me Akinzan, ata balasıma (meniń atım Hákimjan atanıń balasıman), Dunána deshadimizda baǵo (Hákimjan degen bala, Dúrdana degen qız bar).Awan- diywaǵa zazbadi, me yaq, Tatuta zazbadim qayemnın ózi zazıldı, qanatlı sıqtı ke me qalaap otildim (Dawran-diywalǵa jazbadi, men de jazbadım, Shaxzoda da jazbadi qálemniń ózi jazıldı keyin men qarap otırdım), Amimbek-me atım Amimbek, me papa balasman (meniń atım Ámirbek, men ákemniń balasıman),

Balalardıń haywanatlar hám quslar dunyasına baylanisli sózleri; máá- máá áne, (qáne siyir), awaw-awaw náná ze aa (iyt nandı jedi) miyaw- miyaw teshe pátiwfiy je aa.(keshe papugayımızdı pıshıq jep qoydı), zama pısq (jaman pıshıq) tóte ba (tawıqlar bar), qasqıl-aap dedi , qasqıl zep qoy aa (qasqır jep qoydı), ishki-ishki má dedqo, ishki-ishki detti (eshki mańradı, eshki ketti), dittä wawaw (kishkentay kúshik), gógógóq baqıldıgo (qoraz qıshqırdı), alıslan etek atıp be (Arıslan ertegin aytıp ber), kepte usib tuu detti, kepte- kepte teekte uxaydgo, (kepter uzaqqa ushıp ketti, kepter terekte uyqılaydı), teshe -pátiwfiy miyaw je aa .(keshe papugayımızdı pıshıq jep qoydı),

Aziq awqatqa baylanisli terminler; ko-ko átte aa,(shokolad áleldińizba), ka-ka be (shokolad ber) banan- banan dooq (banan tawsıldı), ama- ama me átte (mağan alma ákeliń), niyam-niyam be (varenie ber), nánná be (nan beriń), mm mázaken (mazalı eken), dósh ápel (awqattıń góshin jeymen), abu, abız tesib bel (gárbız kesip beriń), támpiyk qadba (konfet qaldıma), tashı je imm (kasha jiymen), buyishki pish et (bulichka pisir), tax-tax jee aaa (tawıqtıń suwğa pisken máyegin jeymen), xıp-xıp átte aa (gárbız ákeldińba), shenin sabda qap qoydgo (siziń shabdalıńız qalıp qoydıgo), ama qánde, me ama jaq kólemengó (alma qáne, men almanı jaqsı kóremen), pita-pita áte aa(konfet ákeldińizba), Út -pisilip belin (sut pisirip beriń), áttoshki-me áttoshkisin zemeymen (Men kartoshkasın jemeymen), tawaw je aa (palau jiymen), Dáy- Adadağa dáy qup be (Ulzadağa shay quyıp beriń), sopa- me tekke sopasın isemeen (men tek sorpasın ishemen) , tót- apa tonanağa tot átedi (Tort-apa tuwılğan kúnge tort ákeldi)

Shet tilinen ózlestirilgen sózleri; ná-ná-ná góy (muzika qoy), klabat –me qánede (meniń kravattım qaerde), tasıy saqıyıq (taksi shaqırayıq), besheet-aydab biyemen (velosepet aydap bilemen), tipon belesba (telefon beresizba), tauffon bemiyatıl (telefon bermey atır), bi-bib –bibib tedi (mashın keldi) tılaqtıl, taqtır, wań-wań (traktor), ayo-ayoıńıstı belıp tulın (telefonıńızdı berip turıń), muppiyim- muppiyim góy (multfilim qoy), lezinka-sasımdı ziynap qoyıwğa apelin (rezinka áperiń shashımdı jiynap qoyıwğa), dir-dir kedi (mototskil keldi), pud áne (pult qáne), samayot usib zuledgo (samalyot ushıp juredi), komputil ushib qaadı (kompyuter óship qaldı). kuku –panda muppiyimdi goyib belin (kunfu panda multfilimimdi qoyıp beriń, iglushka-Tadok iglushkalalın ziynamay atıl (Shaxzoda oyınshıqların jiynamay atır), shalabotkige mayik qub belin (skavarodkağa máyek quwırıp beriń),

Reńlerge baylanisli; Salı -salı leńli toyegim ba (sarı reńli kóylegim bar), qızı- len siytapo zanganda adamla zuedi (svetafordıń qızıl reńi janğanda piyadalar

júredi), qala-qara reń sabal menti (qara reńli shalbar meniki), zası-maǵan zası svet zaǵadqo, aq-aspana aq bata bal (aspana aq paxta bar, bult degeni) h.t.b ,

Waqiyalarǵa baylanıslı sózler; lika (qapı ilk), ásheen (ásten), qoyım bıyaq bo (qolım jaman bolıp qaldı), tapik doq (konfet tawsıldı), shiyik-shiyik aa, fishik aa (suwretke túsir degeni), shiyik-shiyik yaq, fishik yaq (suwretke tusirme degeni), qoyım pishshá bo (qolım ıssı boldı), tet, she zaman (ket, sen jamansan), uppa et (kóter degeni), otıaman, bel (otıraman ber), waq bodı, uxaymızba (waqıt boldı), zep atban (jep atırman), dilaymamayman (jılamayman otıraman), tóta anaqalasa (tárbiyashı apasınıń itibarin tartıp atır), anyanda (anajaqta), pakke bayayaq (parikke barayıq), teten-teten ap telesin (erteń alıp keleseń) ieten-bizege nawlız boad (erteń bizlerge nawrıız bayramı boladı), (keshegi), tesheme-teshe bizege dem alıs bodıqo (aldınǵı kún bizlerge dem alıs boldıǵo)

Zatlarǵa İyelik etiwine baylanisli sózler; Me-táshki áne (Meniń tapochkam qáne), Me- tesam, bemeyme (meniń kesamdı, bermeymen), me-doshıqım be (meniń qasıǵımdı ber), me anya-anya keek (meniń kuklam kerek), benim isusikimdi ab goydi (meniń stulshigimdi alıp qoydı), menin piyzamam mostiy (meniń piyjaman moshniy), menne-iyqap qaaman (men uyqılap qalaman), Menin –sukam qap qoyd, átep belish (menin sumkam qalıp qoydı, ákelip berish) h.t.b

Tábiyatqa baylanisli sózler; topaq-topaq sasıb oynıyıq (topraqtı shashıp oynayıq), ayaǵı bapaq booo (ayaǵım batbaq boldı), shan-shan kedi (qar jawdı), ooo qal zawdı (oo qar jawdı). Zawın-zawbatıl (jawın jawıp atır). Zapaqladı-kóób etib zinayıq, asha qıramız, shonda ashamız kóób boad (japıraqlardı kóp etip jıynayıq, aqsha qilamız, sonda aqshamız kóp boladı) zapaqladı -kob etib ziynab bob, kób mazoziy alamız (japıraqlardı kóp etip jıynap bolıp, kóp marojniy alamız).h.t.b

Kiyim kenshekke baylanisli sózler; táshki-kiyib kedim, táshkimdi-táshkimdi be (Tapochka kiyip keldim, tapochkamdı ber), táshkimdi ap goydi (tapochkamdı alıp qoydı). Bash-bash aa áne (basıma kiyetǵın toppım qáne), me kutkamdı skabqa goy awa (men kurtkamdı shkafqa qoydım), shapki zoytıldı (shapkam joytıldı),

Ulıwma aytqanda kishi jastaǵı balalar turmıstaǵı 11 turlı tarawdıń kópshiligi fonetikalıq shetleniwler belgileydi hám sol turısta óz mánziline jetkeredi. bunnan basqa kishi jastaǵı balalardıń shet tilinenen kirgen sózlerdi qaraqalpaq tiliniń yamasa óz ana tiliniń ishki mumkinshiliklerinen paydalanıw dárijesi tolıq ámelge aspay atırǵanlıǵınıń guwasi bolamız.

Paudalanilgan ádebiyatlar:

1. Жинкин Н.И Речь как проводник информации. -М; Наука, 1982,с 46-48.
2. Мухамедов С.А, Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов.-Ташкент; 1986.
3. Q.M Аymbetov Опыт лингво–статистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. -Нукус; Билим, 1991, 126 с.
4. Q.M Аymbetov “Simyotika”, (oqiw qollanba) Nókis 2014 j
5. Аймбетов М.К Баслауыш класс сабаклыклары текстлерин жетилистириу мэселелери. Озбекистан Илимлер Академиясы Каракалпакстан болиминин хабаршы журналы, №4, 2004-jil.
6. Q.M Аymbetov Lingvistikalliq informaciyaniń semiotikalıq tiykarlari, Nókis NMPI,1913, 45 b.
7. Аymbetov M.Q Ulgeriwshiliktiń tómenlep ketiwleri haqqındaǵı bazı bir máseleler. “Bilim bulaǵı” jurnalı, №4, 2012, 18-20-б.

Ájiniyaz atındaǵı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
N M P I
1934